

Слободан
Јовановић
поводом
150
година
од рођења

Слободан Јовановић- поводом 150 година од рођења

Слободан
Јовановић

поводом
150
година
од рођења

Српска академија наука и уметности

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXVIII

P R E S I D E N C Y

Book 13

SLOBODAN JOVANOVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 150th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

Scientific conference held at the Serbian Academy of Sciences and Arts
on November 7–8, 2019

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXVIII

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 13

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

ПОВОДОМ СТО ПЕДЕСЕТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

Научни скуп одржан у Српској академији наука и уметности
7. и 8. новембра 2019. године

БЕОГРАД 2020

Редакциони одбор
академик Косџа Чавошки, уредник
академик Љубодраї Димић
проф. др Раїко Марковић
проф. др Радмила Васић
проф. др Мирјана Сїефановски
проф. др Мило Ломїар
др Борис Милосављевић, секретар
Драїица Пуљаревић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредници

академик Косџа Чавошки
академик Александар Косїић

Издавач

Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник

Никола Сїевановић

Лектор

Тања Рончевић

Коректор

Раїка Павловић

Дизајн корица

Драїана Лацмановић–Лекић

Штампа

Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-869-3

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

САДРЖАЈ

Коста Чавошки, Александар Костић, <i>О овој књизи</i>	9
Владимир С. Костић, <i>Поздравна реч</i>	11
Коста Чавошки, <i>Уводна реч</i>	13
Радмила Васић, <i>Један поглед на концепцију државе у радовима Слободана Јовановића</i>	15
Radmila Vasić, <i>One View of the Concept of State in the Works of Slobodan Jovanović</i>	33
Танасије Маринковић, <i>Страни уочицаји на теорију државе Слободана Јовановића</i>	35
Tanasije Marinković, <i>Slobodan Jovanović's Theory of State in Context</i>	52
Владан Петров, <i>„Парламентарно право“ Слободана Јовановића</i>	55
Vladan Petrov, <i>Slobodan Jovanović's „Parliamentary Law“</i>	65
Дарко Симовић, <i>Актуелности мисли Слободана Јовановића о структури парламента – некад и сад</i>	67
Darko Simović, <i>The Relevancy of the Viewpoints of Slobodan Jovanović on the Structure of Parliament – Then and Now</i>	82
Сања Ђурђић, <i>Концепција поделе власти у делу Слободана Јовановића</i>	83
Sanja Đurđić, <i>The Separation of Powers Concept in the Works of Slobodan Jovanović</i>	100
Коста Чавошки, <i>Слободан Јовановић о личностима револуционара</i>	103
Kosta Čavoški, <i>Slobodan Jovanović on Revolutionary Characters</i>	113
Зоран Чворовић, <i>Феномен правне свесности у радовима Слободана Јовановића и Ивана Иљина</i>	115
Zoran Čvorović, <i>The Phenomenon of Legal Awareness in the Works Slobodan Jovanović and Ivan Ilyin</i>	141

Слободан П. Орловић, <i>Садашњоси Србије по мерилима сувереноси</i> <i>Слободана Јовановића</i>	143
Slobodan P. Orlović, <i>Contemporaneity of Serbia by Criteria of the Sovereignty of Slobodan Jovanović</i>	159
Борис Милосављевић, <i>Филозофске теме у делу Слободана Јовановића</i>	161
Boris Milosavljević, <i>Philosophical Issues in Slobodan Jovanović's Work</i>	178
Љубодраг Димић, <i>Слободан Јовановић и Српски културни клуб (1937–1941)</i>	181
Ljubodrag Dimić, <i>Slobodan Jovanović and the Serbian Cultural Club (1937–1941)</i>	204
Мира Радојевић, <i>Дојринос Слободана Јовановића проучавању националне историје XIX и прве половине XX века</i>	205
Mira Radojević, <i>Slobodan Jovanović's contribution to the study of Serbian history of the 19th and the first half of the 20th century</i>	220
Александар Животић, <i>Слободан Јовановић и улога војног фактора у политичком животу Србије и југословенске краљевине (1903–1945)</i>	221
Aleksandar Životić, <i>Slobodan Jovanovic and the Role of the Military Factor in the Political Life of Serbia and the Yugoslav Kingdom (1903–1941)</i>	234
Мирјана Стефановски, <i>Слободан Јовановић о дводомном сисџему у Уставној реформи из 1901. године</i>	235
Mirjana Stefanovski, <i>Slobodan Jovanović on Bicameral System in Constitutional Reform of 1901</i>	253
Марко Павловић, <i>Слободан Јовановић и народни посланици</i>	255
Marko Pavlović, <i>Slobodan Jovanović and Members of Parliament</i>	277
Небојша Ранђеловић, <i>Слободан Јовановић vs. Лазар Марковић – јравна природа настанка једне краљевине</i>	279
Nebojša Ranđelović, <i>Slobodan Jovanović vs Lazar Marković – the Legal Nature of the Formation of a Kingdom</i>	288
Јовица Тркуља, <i>Слободан Јовановић као сарадник листа „Порука“</i>	289
Jovica Trkulja, <i>Slobodan Jovanović as a contributor to the journal Poruka</i>	316
Јован Попов, <i>Слободан Јовановић о светској књижевности</i>	319
Jovan Popov, <i>Slobodan Jovanović sur la littérature mondiale</i>	330

Снежана Д. Самарџија, <i>Слободан Јовановић о историји и традицији у српској књижевности</i>	333
Snežana D. Samardžija, <i>Slobodan Jovanović on History and Tradition in Serbian literature</i>	349
Горан М. Максимовић, <i>Слободан Јовановић као књижевни критичар</i>	351
Goran M. Maksimović, <i>Slobodan Jovanović as a Literary Critician</i>	373
Зорица Несторовић, <i>Када је разлика знак аутентичности: Слободан Јовановић о Лази Костићу</i>	375
Zorica Nestorović, <i>When the Difference is the Sign of Authenticity: Slobodan Jovanović on Laza Kostić</i>	390
Бојан Јовић, <i>(Ре)конструкција једног читалачког укуса: поетика књижевности Слободана Јовановића</i>	391
Bojan Jović, <i>(Re)construction of a reader's taste. Literary poetics of Slobodan Jovanović</i>	407

О ОВОЈ КЊИЗИ

Објављени реферати изложени су на научном скупу одржаном у Српској академији наука и уметности 7. и 8. новембра 2019. године. Посвећени су Слободану Јовановићу, једном од најугледнијих научника и професора Универзитета у Београду, председнику Српске краљевске академије, ректору Универзитета у Београду, декану Правног факултета, уреднику Српског књижевног гласника, председнику и потпредседнику Министарског савета Краљевине Југославије, оснивачу и председнику Српског културног клуба. На политичком суђењу одржаном јула 1946. године у Београду Слободан Јовановић је осуђен у одсуству на двадесет година робије с принудним радом и конфискацију целокупне имовине. Умро је у Лондону 1958. године. У поратном периоду системски је „брисан из памћења“. Требало га је заборавити, онемогућити објављивање књига, искључити га из образовног система, цитирати без навођења извора. Зато рецепција његовог дела захтева посебну пажњу и нужно се одвија у више етапа. Почетком деведесетих година поново су у Београду објављена његова сабрана дела. У Српској академији наука и уметности 1997. године је одржан научни скуп посвећен Слободану Јовановићу. Рехабилитован је 2007. године. Због свог дела и методе којом је писао радове Слободан Јовановић је постао камен међаш за друштвене и историјске науке. Поново је закупио пажњу наше научне и културне јавности, не остављајући равнодушним следбенике и критичаре. Од прошлог научног скупа одржаног у Српској академији наука и уметности прошло је више од двадесет година. Научни скуп, организован поводом 150 година од рођења Слободана Јовановића, пружио је прилику да се са временске дистанце, из новог угла, сагледа Јовановићев обимни научни опус, као и политички и друштвени рад. У саопштењима је тумачен Јовановићев допринос теорији државе, уставном праву, социологији, историографији и књижевности. Закључено је да је неопходно објављивање новог критичког издања целокупних дела Слободана Јовановића.

Уредници

ПОЗДРАВНА РЕЧ

Данас, када покрећемо обележавање године посвећене Слободану Јовановићу, нисмо дужни да било шта објашњавамо, али нема разлога да понешто и не појаснимо. Наиме, пре неколико година, Српска академија наука и уметности одлучила је да сваку текућу годину посвети неком од својих значајних чланова, најчешће, али не и нужно везујући такве одлуке за пригодне годишњице и јубилеје, а без икакве намере или примисли да у редоследу таквих обележавања прави и вредносне хијерархије. И тако, после Јована Цвијића, Стојана Новаковића и Михаила Петровића, 2019. годину посвећујемо Слободану Јовановићу. Он је био члан Српске краљевске академије од 1905. године, а њен председник од 1928. до 1931. године. Професор Сима Ђирковић наводи да му се у свесци Годишњака САНУ која покрива ратне године, а која је објављена 1946. године име наводи на првом месту као најстаријем члану Академије друштвених наука. Међутим, од тада па до своје смрти 1958. године његово име се не налази ни у једном прегледу састава Академије. Тек у 77. књизи Годишњака која се бави радом САНУ у 1970. години, а штампа се 1972, уврштен је међу преминуле и надаље третиран као и сви други почивши чланови.

Искуство указује да се највеће битке бију у превојима топографских мапа, а након сукоба магле политике по правилу сакривају личности, поступке и догађаје неопходне за разумевање смисла, окружења и контекста времена. *Damnatio memoriae* није наш изум, мада је и ова средина умела да тај поступак обилато користи.

У првом поглављу Књиге смеха и заборав, Милан Кундера описује догађај из фебруара 1948. године, када се Готвалд, вођа чешких комуниста, са балкона прашког барокног дворца обраћа стотинама хиљада грађана. Ужасно је хладно, пада снег и Клементис који стоји иза њега, скида своју шубару и ставља је брижно гологлавом и старијем Готвалду на главу. Четири године касније Клементис, означен као „буржујски националиста“ и учесник у троцкистичко-титоистичко-ционистичкој завери, бива оптужен за издају и, заједно са Сланским, обешен. Пропагандно одељење има сада пуне руке посла да га избрише из историје и свих фотографија, укључујући и ону зимску са Готвалдом, који на ретушираној слици коначно стоји сам. Али, греша и пропагандно одељење и на слици о којој говоримо, на глави Готвалда заборавља да избрише Клементисову шубару. Госпође и господо, на крају крајева, увек нешто остане!

Године 1946. Слободан Јовановић је у одсуству осуђен на 20 година робије, губитак политичких и грађанских права, конфискацију имовине и губитак држављанства. До своје смрти

1958. године неће се вратити у Београд. И да га нису неке институције и појединци отимали од заборавља, крзнена капа која би трајно остала на хипотетичким сликама времена у којима је био активни учесник, упркос покушајима да се са њих Слободан Јовановић избрише или маргинализује, његова су дела, полихисторско умеће једног правника, историчара, књижевника и критичара, да се у коштац ухвати за упечатљиво разноврсним темама, а да истовремено јавно делује и као професор и декан Правног факултета, ректор Универзитета у Београду, председник Српске краљевске академије, нестраначки потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије од 27. марта 1941. године, а потом председник и потпредседник Министарског савета Краљевине Југославије у избеглиштву. Понављам, увек нешто остане! Он је за собом оставио 20 томова рукописа, о којима ће један други члан Академије, Јован Скерлић, рећи да их је написао највећи стилиста свог времена – да набројимо само неке: Друга влада Милоша и Михаила, Уставно право Краљевине СХС, Влада Милана Обреновића, О суверености, Основи правне теорије о држави, Српско-бугарски рат, Енглески парламентаризам, Светозар Марковић, Макијавели, Политичке и правне расправе, Уставно право Краљевине Србије, Уставобранитељи, итд. Данас и у активностима које ће следити, Српска академија наука и уметности не улази у политичке несугласице, осуде или рехабилитације једног времена и појединаца у њему (то свако од нас, ако има потребу, може сам да уради; коначно, 2007. године Слободан Јовановић је постхумно рехабилитован одлуком Окружног суда у Београду, а пресуда којом је осуђен на робију и губитак части проглашена ништавном). Академија ће покушати да, уз претходне напоре других у том смислу, помогне у растеривању политичких магли са почетка овог обраћања и укаже на, по много чему, неупоредив опус Слободана Јовановића. Покушаћемо да одамо признање делу нашег почившег председника, ослобађајући му у овој кући место које му припада. Јер, Слободан Јовановић се ипак, истина посмртно, вратио кући!

Уз ограничења сопственог образовања, моје лично искуство са списима Слободана Јовановића заснива се на књизи Вођи француске револуције, пре више од 50 година, и, са неопростивим закашњењем, на Једном прилогу за проучавање српског националног карактера, у коме сам, иако скептичан према колективним проценама менталитета и карактера, остао збуњен оштрином запажања. Иако стилем покушава да истраје на утиску мирноће, имао сам осећај да га је та вивисекција (тешко налазим бољи израз) болела – и то, болела много! И колико је био у праву Јован Стерија Поповић у стиховима: „Ко преза роду истину рећи, худ је да народ учи“. Коначно, иако неко може рећи да се ради о општем месту, имам потребу да укажем на његово веровање да ће наша будућност највећим делом зависити „од степена наше културе“.

У том смислу, молим вас да и моје речи схватите као ефемерну епизоду једног јубилеја, а да почетак прославе године посвећене Слободану Јовановићу стварно започнемо читањем његових књига и списа, дужни да се замислимо и када нам се описи нас самих не свиђају.

Владимир С. Костић

УВОДНА РЕЧ

Дана 21. новембра по старом, а 3. децембра по новом календару навршава се 150 година од рођења Слободана Јовановића, једног од највећих научника, писаца и јавних личности које је српски народ имао у првој половини XX века. Поводом те годишњице наша Академија донела је одлуку да приреди овај научни скуп, који је посвећен његовом бесмртном имену и великом делу.

Академија је и до сада посвећивала одговарајућу пажњу нашим великим људима и најугледнијим својим члановима, попут Јована Цвијића и Стојана Новаковића. Али према Слободану Јовановићу ова установа има и посебан дуг, јер се после Другог светског рата о њега тешко огрешила. Иако је у Академију примљен још 1905. године, а њен председник био од 1928. до 1931. године, он је 1945. за Академију престао да постоји. Тако већ у 52. књизи Годишњака Слободан Јовановић није ни поменут, као да никада није постојао. Па ни после његове смрти 12. децембра 1958. године, његово име се не наводи у пописима преминулих чланова. Тек у 77. књизи Годишњака, која је извештавала о раду Академије у 1970, а објављена је 1972. године, његово име први пут се појављује на списку преминулих чланова. Тако је Слободан Јовановић скоро седамнаест година у овој установи доживљавао *damnatio memorie*, осуду на заборав, која је својевремено практикована у древној Риму као брисање и свих анала који су се уредно водили.

У самој Академији постојала је и плоча с ликом Слободана Јовановића у барелефу, коју је израдио Ђорђе Јовановић. Она је, нажалост, уништена, али је сачувана њена фотографија.

То, међутим, није било све чему је Слободан Јовановић после Другог светског рата био изложен. Дана 15. јула 1946. године на суђењу Драгољубу Дражи Михаиловићу и још шеснаесторици оптужених, Слободан Јовановић је осуђен на казну лишења слободе с принудним радом у трајању од двадесет година, губитак политичких и појединих грађанских права у трајању од десет година, конфискацију целокупне имовине и на губитак држављанства. Нама једино остаје да се питамо каквом је то принудном раду старац од 77 година могао бити изложен. То је заправо био и кључни разлог због којег га је и Академија подвргла забораву.

Њој, међутим, није било неугодно да 11. новембра 1948. године акламацијом – јавним гласањем – прогласи Јосипа Броза Тита за свог почасног члана, а да Мошу Пијаде 14. новембра 1950. и Едварда Кардеља 17. децембра 1959. одмах изабере за редовне чланове без икаквог приправничког стажа.

Срећа је ипак била што је Слободан Јовановић остао у Лондону. Иначе је могао проћи као академик Милош Тривунац, који је новембра 1944. године без икаквог суђења убијен, а да никада није откривено где је покопан.

Није, међутим, само име Слободана Јовановића било прекривено велом заборава, већ је дуго времена било забрањено и издавање свих његових списа, о чему је водила рачуна ондашња идеолошка жандармерија, оличена у којекаквим идеолошким комисијама. Но, због недовољне

будности, и таквим жандармима понешто промакне. Године 1963. у издању Матице српске и Српске књижевне задруге објављено је капитално дело Српска књижевност у сто књига, у којем је једна књига садржавала књижевне радове Слободана Јовановића. То је био страشان преступ, па су приређивачи те књиге каштиговани. Када се, ипак, 1971. године појавило друго издање овог дела, књига Слободана Јовановића је хитно повучена из штампе, а већ отиснути табаци уништени.

Последњи чин ове посмртне страдије Слободана Јовановића одиграо се почетком фебруара 1985. године када је, под председништвом Слободана Милошевића, Градски комитет Савеза комуниста Београда оценио да би издавање сабраних дела Слободана Јовановића био неприхватљив чин, пошто се ради о „књигама председника бивше емигрантске владе и ратног злочинца чији је министар војске био Дража Михаиловић“. Тог тренутка Слободан Милошевић изгледа није знао, и у томе је можда прст судбине, да није само у сукобу са слободом већ и са човеком коме дугује своје јединствено име. А када је једном прогледао, не само оком него и духом, Слободан Милошевић је сигурно запазио да има многе имењаке, Слободане, и да то лепо име (Слободан односно Слободанка), које му је кум на крштењу дао, и други родитељи радо надевају својој деци. У том мноштву Слободана један је морао бити први, родоначелник тог расејаног семена слободе. Тај први имењак слободе био је Слободан Јовановић. Његов отац, Владимир Јовановић, као велики поклоник либерализма и најпознатијег либералног мислиоца деветнаестог века, Џона Стјуарта Мила (John Stuart Mill), желео је да и именима своје деце изрази свој либерални *credo*. И као што је Мил своје главно дело насловио О слободи, тако је и Владимир Јовановић свом сину дао име „Слободан“, а својој кћери „Правда“. Прво име се потом врло лепо запатило, док друго није, ваљда и због тога што у нашем народу правдољубивост нема онај жар који има слободољубивост.

Напоследку, како ће о многим видовима научног и књижевног дела Слободана Јовановића бити речи на овом симпозијуму, ја ћу само још нешто рећи о његовом језику. Читајући пажљиво Вође Француске револуције, у погледу књижевног језика његово најбоље дело, приметио сам једну необичност. Иако наводи многе француске револуционаре, он ниједног дословно не цитира него само парафразира његове речи. Закључио сам да је тако поступао у вери да би дослован превод с француског језика нарушио кохерентност његовог књижевног стила. А он је с Богданом Поповићем био творац чувеног београдског стила, којим су писали и многи сарадници Српског књижевног гласника.

Такође сам запазио да, иако је изврсно знао француски и немачки, а веома добро и енглески језик, Слободан Јовановић ни један свој рад није објавио у иностранству него искључиво на српском језику. За њега је језик био једино средство којим се може постати свестан своје индивидуалности. А човек само једном језику у потпуности припада, чак иако касније добро научи многе друге језике. Јер, сваки језик је особен узор мишљења, па оно што се промишља на једном језику, никада се не може на исти начин поновити на другом језику.

Уз то је Слободан Јовановић добро знао да је језик веома важно обележје националног идентитета, па да стога сви ми морамо говорити и писати нашим изворним језиком, који је очишћен од свих позајмица и туђица. Што је језик чистији, то је и природнији, баш као и језик Слободана Јовановића. И само таквим језиком један народ може достићи националну самосвест и остварити слободу, коју је својим именом оличавао и сам Слободан Јовановић.

Коста Чавошки

ФЕНОМЕН ПРАВНЕ СВЕСТИ У РАДОВИМА СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА И ИВАНА ИЉИНА

ЗОРАН ЧВОРОВИЋ*

С а ж е т а к. – У раду се анализирају теоријска гледишта о сложеном феномену правне свести, њеној природи и значају, двојице савременика, професора права и људи врло сличних животних путева и уверења, Слободана Јовановића и Ивана Иљина. Јовановићев теоријски поглед на правну свест утврђује се, не само на основу његових правнотеоријских расправа, већ и анализом делова других његових радова, пре свега оних из историје политичких доктрина. Притом, Јовановићеве оцене правне свести умногоме зависе од тога где су изложене, у оквиру правнотеоријских радова или у студијама из историје философије, политике и права. Пошто је Иван Иљин формулисао целовито учење о правној свести, оно се у раду углавном анализира из угла његове монографије специјално посвећене овом феномену. Истовремено, у раду се излаже, не само Јовановићево и Иљиново теоријско гледиште о правној свести уопште, већ и њихове оцене колективне правне свести Срба и Руса, као важног обележја националне карактерологије. Док су Иљинови појединачни увиди о руској правној свести, више-мање, систематизовани у оквиру неколико расправа и предавања, Јовановићеве оцене правне свести Срба расуте су у оквиру његових правноисторијских расправа, па их је аутор овог рада скупио и систематизовао на једном месту. Упоредна анализа Јовановићевих и Иљинових оцена српске и руске правне свести, чини се важном из угла истог историјског искуства која су ова два духовно сродна народа имала у XX веку са комунистичким револуцијама. На основу упоредног приказа Јовановићевих и Иљинових појединачних увида о правној свести Срба и Руса може да се стекне целовитија, објективнија и јаснија представа о међузависности која постоји између револуције и нивоа правне свести.

Кључне речи: правна свест, Слободан Јовановић, Иван Иљин, правна историја, теорија права

---

* Правни факултет Универзитета у Крагујевцу, имејл: zcvorovic@jura.kg.ac.rs

1. САВРЕМЕНИЦИ, ПРАВНИЦИ, ИЗГНАНИЦИ

Сличне научне преокупације и умногоне истоветне животне судбине двојице савременика и професора права, Слободана Јовановића¹ и Ивана Александровича Иљина (Иван Александрович Иљин),² довољан су већ разлог да се упореде њихови ставови о правној свести, њеној садржини и значају.

Пошто су се Слободан Јовановић и Иван Иљин³ током плодних научних каријера бавили, поред осталог, општом теоријом државе и права и философијом права, они у својим теоријскоправним истраживањима нису могли да заобиђу тако значајан феномен какав је правна свест. Јовановић се појмом правне свести из угла теорије права највећма бавио на страницама своје *Државе*, у вези са проблемима оправдања државе (гл. II), задатка државе (гл. III) и природе државне личности (гл. IV).⁴ За утврђивање Јовановићевог теоријског погледа на правну свест, чини се, још су значајније његове

---

¹ Слободан Јовановић је рођен 1869. године у Новом Саду, а умро је 1958. године у Лондону. Више о Јовановићевом животу и раду у: Биографски подаци и прилози, приредио Ж. Стојковић, у Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Сабрана дела, т. 12, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991, стр. 721, 777; Борис Милосављевић, *Свети и време Слободана Јовановића: (1869–1958): његовом 150 година од рођења*, Београд: САНУ, 2019, стр. 9.

² Иван Александрович Иљин је рођен 1883. године у Москви, а умро је 1954. године у Цириху. Живот и дело Ивана Александровича Иљина детаљно су осветљени у монографији правног историчара Владимира Алексејевича Томсинова: Владимир Алексеевич Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, Москва: Зерцало, 2012. Иљинов живот и рад у емиграцији подробно је обрађен у чланку једног од најбољих савремених познаваоца и великог популаризатора Иљиновог стваралачког опуса, философа и математичара Ј. Т. Лисице: Юрий Трофимович Лисица, *Жизнь и деятельность И. А. Ильина в эмиграции*, стр. 118–142, <https://cyberleninka.ru/article/n/zhizn-i-deyatelnost-i-a-ilina-v-emigratsii> 3. 11. 2019. Краћа верзија Иљинове биографије из пера Ј. Т. Лисице представљена је на сајту „Наследие русског философа И. А. Иљина (1883–1954)“, који је у потпуности посвећен Иљиновом делу: <http://www.nasledie-iljina.rscs.msu.ru/> 3. 11. 2019. Живот и дело Ивана Иљина представљени су публици српског говорног подрчја у књизи: Владимир Димитријевић, *Између Чеке и Гестайоа: Иван Иљин и Васкрс Русије*, Београд: Catena mundi, 2014.

³ Иван Иљин је 1910. године постао професор, у звању приватног-доцента, на Катедри за историју философије права и енциклопедију права Правног факултета Московског универзитета, где је, са мањим прекидима, остао до краја школске 1921/22 године и изгнанства из Русије. У међувремену, Иљин је био ангажован и као професор на новооснованом московском Економском институту, на Катедри за државно право. На Руском научном институту у Берлину који је основала руска емиграција и који је имао три факултета у свом саставу – Правни, Економски и Историјско-филолошки, Иван Иљин је од 1923. до 1934. године предавао на немачком и руском језику Енциклопедију права и Историју философије права. В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 28, 37, 90, 114–115.

⁴ Слободан Јовановић, *Држава*, Сабрана дела, т. 8, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990, стр. 40–107.

студије о појединим философима и политичким идеолозима (Платон, Макијавели, Берк), као и прикази дела других аутора.

За разлику од Јовановића, који је проблем правне свести обрађивао само у оквиру ширих теоријскоправних, политиколошких и уставноправних тема, Иван Иљин је формулисао целовито учење о правној свести. Представио га је у монографској студији под називом *О суштини њравне свесџи* (О сущности правосознания), која је први пут објављена тек после пишчеве смрти у Минхену 1956. године, али на основу рукописа који је Иљин углавном завршио до 1919. године.⁵ Проблему правне свести Иљин се враћао и у другим својим књигама, а пре свега у делу *Путџ духовне обнове* (Путь духовного обновления),⁶ као и у неким од својих најзначајнијих чланака и јавних предавања.⁷

Јовановић и Иљин се нису бавили феноменом правне свести само из теоријско-правног угла, већ су у својим радовима оставили и бројне увиде о стању правне свести српског и руског народа у XIX и првој половини XX века. Захваљујући изузетном знању, огромном животном искуству и реткој оштроумности која их је одликовала, свако њихово запажање о стању правне свести представља, заправо, праву малу студију националне карактерологије Срба и Руса. Притом, посебно интересовање које су Јовановић и Иљин у једном периоду живота показали за правну свест својих народа, настало је, свакако, под снажним утиском сличних животних прилика у којима су се њих двојица нашли против своје воље. Обојица су у размаку од двадесетак година лично искусили трагедију светског рата, комунистичку револуцију, слом државе и правног поретка и, најзад, изгнанство из отаџбине. Размишљајући током емигрантских година о узроцима који су учинили могућом комунистичку револуцију у руској Царевини и југословенској Краљевини, Ивана Иљина и Слободана Јовановића правничка струка је неминовно упутила на терен истраживања правне свести српског и руског народа. Суочени са искуством комунистичког револуционарног терора, Јовановић посредно, а Иљин непосредно, они током емигрантских година показују нарочито занимање

---

⁵ В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 73; Иван Александрович Иљин, *О сущности правосознания*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы, Москва: Русская книга, 1994, стр. 149-414. У издању Руског научног института 1923. године је у Берлину изашла Иљинова брошура - *Проблема савременного правосознания*. Ради се, заправо, о предавању које је Иљин те године одржао поводом отварања Института. Владимир Алексеевич Томсинов, *Тема русского правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, Правоведение, 2010/6, стр. 205.

⁶ Иван Александрович Иљин, *Путь духовного обновления*, Москва: Институт русской цивилизации, 2011, 210-227.

⁷ В. А. Томсинов, *Тема русского правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, стр. 94-102, 116-119.

за истраживање утицаја тоталитаризма на правну свест појединца.⁸ За упоредну анализу Јовановићевих и Иљинових ставова о правној свести није без значаја чињеница да су обојица одлучно стали уз легалне антиреволуционарне војне формације, Михаиловићеве Југословенске војске у отаџбини и Белог покрета, те да су до краја живота остали верни заточници српске и руске националне идеје.⁹

2. ЈОВАНОВИЋЕВ ТЕОРИЈСКИ СУД О ПРАВНОЈ СВЕСТИ

Слободан Јовановић је свој теоријски суд о односу правне норме и правне свести изложио у *Држави*, критички претресајући основну тезу поборника теорије о аутономној покорности, пре свих Г. Јелинека,¹⁰ да „важност позитивног права зависи од његове сагласности с једним идеалним правом које живи у свести појединца.“ Тиме што су истицали да „правне прописе појединац треба да врши исто онако као и моралне прописе, – по унутрашњој нужности, под притиском свог разума и своје савести,“ заговорници теорије о аутономној покорности дали су највећи могући значај правној свести.¹¹

Гледиште о аутономној покорности је, према Јовановићевом суду, погрешно, пошто „закон обавезује свакога, без обзира на то да ли се ко осећа њиме обавезан или не.“

---

⁸ Кључни рад Слободана Јовановића на ову тему, „О тоталитаризму“, објављен је 1952. године у Паризу. С. Јовановић, *Из историје и књижевности II*, стр. 138-172. Иван Иљин је своје оцене комунистичког, нацистичког и фашистичког тоталитаризма изнео у серији чланака, који су под називом „Наши задаци“ (*Наши задаци*) излазили у билтену војне организације белогардејских емиграната (РОВС) од 1948. до 1954. године. Иван Александрович Иљин, *Наши задаци: статљи, кн. 1 и 2*, Собрание сочинений, Т. 2, Москва: Русская книга, 1993; В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 165-166.

⁹ Слободан Јовановић је до краја остао уз генерала Михаиловића, непрестано уверавајући српске политичаре у емиграцији како „не смемо попустити на Михаиловићевој личности.“ Слободан Јовановић, Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији – разговори и записи*, Београд: Службени лист СРЈ, Досије, 1993, стр. 54. О томе колико је Слободан Јовановић био одан српској националној идеји, упечатљиво сведочи запис који је оставио његов блиски колега и истовремено политички неистомишљеник, Драгољуб Јовановић: „Интелектуалац, аналитичар, описивач, он је од српског сељака добио једну веру, пропуштену кроз разум али неоодољиву, једину можда која га је грејала од почетка и још данас греје, веру у српство. Мало ко у нас тако дубоко верује у велику судбину и способност нашег, српског народа као г. Јовановић.“ *Савременици о Слободану Јовановићу*, приредили Јовица Тркуља и Маринко Вучинић, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2009, стр. 241-242. Иван Иљин је био водећи идеолог Белог покрета и најближи сарадник генерала Врангела. Он је после катастрофе од 1917. године непрестано и са једнаким жаром исповедао уверење да „сада, више него икада до сада, треба да се уздамо у Русију, њену духовну снагу и самосвојност.“ В. Димитријевић, *Између Чеке и Гесџајаоа: Иван Иљин и Васкрс Русије*, стр. 13, 45-51.

¹⁰ С. Јовановић, *Држава*, стр. 60-61.

¹¹ *Исто*, стр. 58-59.

Притом он разликује „важност“ (важење) правне норме у материјалном, моралном и правном смислу. „Важност“ у материјалном смислу значи да „једна норма важи само утолико уколико се врши;“ „важност“ у моралном смислу подразумева да „једна норма важи само утолико уколико се они који је врше осећају обавезним да је врше;“ и најзад, „важност“ у правном смислу значи да „једна норма важи само утолико уколико држава њено вршење изискује.“ Да би једна норма била правна потребно је само да је ту норму „држава огласила за обавезну,“ стога, закључује Јовановић, „ако правна норма не може постојати без правне важности, она може постојати и без материјалне и моралне важности.“ Када појединци не деле унутрашње уверење да једну правну норму треба поштовати или чак када осујете њену примену, ни тада правна норма не остаје без обавезне снаге, јер ни један појединац „не може учинити да је држава не сматра као нешто што треба да буде.“¹²

Пошто је питање важења правне норме искључиво везао за услов да „држава њено вршење изискује“, Јовановић је самим тим у својој *Држави* морао прећи, како преко проблема материјалног важења норме, односно њене ефикасности, тако и преко проблема моралног важења норме које се најнепосредније тиче правне свести појединца и народа. Занимљиво је да је од истих теоријских претпоставки пошао и Ханс Келзен (Hans Kelsen), када је тумачио појмове важења и ефикасности правне норме: „Важење права значи да су правне норме обавезне, да људи треба да се понашају онако како прописују правне норме, да људи треба да се покорављају правним нормама и да их примењују. Ефикасност права значи да се људи стварно понашају онако како, према правним нормама, треба да се понашају, да се правне норме стварно примењују и врше. Важење је квалитет права: такозвана ефикасност је квалитет стварног понашања људи, а не, као што изгледа да сугерише лингвистичка употреба, квалитет самог права. Према томе, важење и ефикасност се односе на савршено различите појаве.“¹³

Слободану Јовановићу је било блиско Келзеново учење, не само због истоветног погледа на проблеме важења и ефикасности правне норме, већ и због тога што се Јовановић „сагласио са Келзеновом упорном борбом против психологизама у правној науци.“¹⁴ Зато обојица деле исти негативан став према могућности објективног утврђивања мотива због којих се појединац понаша у складу са правном нормом. Према Јовановићевом резонувању, спољашњи чиниоци који утичу на уверење појединца да треба да се понаша у складу са правном нормом, као што су „обичаји, религиозне

---

¹² *Истио*, 62-64.

¹³ Ханс Келзен, *О границама између правне и социолошке мисли; Ојшћиа теорија права и државе*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2010, стр. 115.

¹⁴ Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић и Ханс Келзен“, *Анали Правној факултету у Београду*, 1-4, 2001, стр. 35.

заједнице, штампа и књижевност,¹⁵ не пружају никакву гаранцију да ће се тај циљ постићи и „што је главно, да ли су спољашњи чиниоци имали унутрашњег дејства, скоро је немогућно утврдити са сигурношћу.“¹⁵ Исто закључује и Келзен када тврди да „ми нисмо у стању да кажемо ишта тачно о снази мотивације коју људска идеја о праву може имати.“ Према његовом мишљењу „објективно, ми можемо тврдити једино да је човечје понашање сагласно с правном нормом или не.“¹⁶

Иако Јовановић правној свести признаје социолошки значај, он не може да јој призна и правни значај, пошто би то било спорно из угла државне суверености. О односу правне свести и државне суверености, он вели следеће: „Да колективна правна свест постоји, и да државна власт стоји под њеним утицајем, то нико не спори. Али једна је ствар стајати под утицајем извесних идеја које су раширене по народу, а друга је ствар бити тим истим идејама ограничен у правном смислу речи. Државна власт не може бити ограничена идејама узетим самим за се, ма како оне биле популарне; власт само влашћу може бити ограничена.“¹⁷ Тежећи да у *Држави* формулише идеалистичку и притом у довољној мери кохерентну правну теорију државе, Слободан Јовановић свесно прелази преко свих оних феномена који, као правна свест, имају двојаку природу – нормативну и социјално-психолошку.

Чини се да такво Јовановићево теоријско вредновање правне свести има везе, не само са његовом борбом против психологизама у праву, већ и са антрополошким песимизмом као његовим животним уверењем. Због таквог уверења посебно су му били блиски политички ставови главног јунака једне од његових студија, Едмунда Берка (E. Burke). У приказу Беркове књиге о Француској револуцији, Јовановић, између осталог, каже: „Демократија се оснива на два претпоставкама: 1) Сви су људи више или мање подједнако способни да решавају о јавним пословима, јер су подједнако заинтересовани у њиховом добром вођењу, и 2) човек је разумно биће, и кад није заслепљен породичном, покрајинском, класном заинтересованошћу и предрасудама, он види јасно шта је за државну целину најкорисније. Ниједна од ове две претпоставке није се чинила Берку тачна.“ Иако је Берк, како закључује Јовановић, „гледао ствари са савим другог угла него они људи који су правили француску револуцију“, догађаји су показали да је „он проникао њен ток, и неке њене последице прорекао унапред.“¹⁸ Сасвим је разумљиво да у значај правне свести и могућност добровољног испуњавања правних норми сумња писац који хвали аутора Кромвелове биографије, Џ. Морлија (John Morley), као објективног историчара и то „поглавито зато што он и у карактеру

---

¹⁵ С. Јовановић, *Држава*, стр. 60–61.

¹⁶ Х. Келзен, *нав. дело*, стр. 116.

¹⁷ С. Јовановић, *Држава*, стр. 66.

¹⁸ С. Јовановић, „Једна критика француске револуције“, *Из историје и књижевности II*, стр. 301.

једног човека, и у његовим поступцима види зло и добро, не само помешано једно с другим, већ и условљено једно другим.¹⁹ По свему судећи Слободан Јовановић, као ни Макијавели (Niccolo Machiavelli) коме је посветио једну своју студију, није имао илузија да „технички напредак доводи не само до цивилизовања него и до морализовања људи.“²⁰

Јовановићева теоријска оцена правне свести није, међутим, једнострана и једнозначна, пошто он, како примећује Д. Баста, о појединим питањима истовремено суди из угла *homo iuridicus-a* и *homo politicus-a*, за разлику од Келзена који је једино био веран обрасцу *homo iuridicus-a*.²¹ Дobar познавалац личности Слободана Јовановића, књижевник и дипломата Бранко Лазаревић, одавно је упозорио да „не може се г. Јовановић ставити ни у једну ‘школу’,“ додајући како их је он „све посећивао, али се ни у једну није уписао.“²² Тако, иако Јовановић тврди да морална важност није потребна правној норми да би она постојала, он већ у *Држави* признаје како је морална важност ипак потребна правној норми „да би се претворила у моралну норму, коју наша савест одобрава.“²³ Прихватајући становиште органске теорије да држава има своју вољу, која се у првом реду изражава кроз законе, те да ова воља није прост збир индивидуалних воља, него „једна виша воља“, Јовановић је на корак да у оквиру своје правне теорије државе призна правној свести нормативни значај. То се нарочито јасно види из следећих редова: „Државна воља није само замишљена заједничка воља. Она има већу или мању подлогу у стварности. Држава није један скуп појединаца који између себе ничега заједничког немају, и којима се јединство воље намеће озго, силом закона. Држава је једна друштвена група с јачом и слабијом заједничком свешћу, – и државна воља није ништа друго него правни израз те заједничке свести.“²⁴

Ослобођен стега доктринарног нормативизма, Слободан Јовановић у радовима из историје политичких теорија директно указује на постојање узрочно-последичне везе између важења правне норме, с једне стране, и моралности и правне свести појединца и народа, с друге стране. С тим у вези, с правом је примећено како „Јовановићево објашњење моралности која укључује, али и превазилази моралност у држави, треба тражити у његовим посредним одговорима.“²⁵ Тако у расправи о Берку, Јовановић

¹⁹ С. Јовановић, „Оливер Кромвел од Џона Морлија“, *Из историје и књижевности II*, стр. 386–387.

²⁰ Коста Чавошки, „Макијавелијев антрополошки песимизам“, *Анали Правној факултета у Београду*, год. XLII, 1–4/2001, стр. 335.

²¹ Д. Н. Баста, *нав. дело*, стр. 41.

²² *Савременици о Слободану Јовановићу*, стр. 250.

²³ С. Јовановић, *Држава*, стр. 64.

²⁴ *Истио*, стр. 97.

²⁵ Борис Милосављевић, „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правној факултета у Београду*, год. LIX, 1/2011, стр. 292.

отворено признаје највећи могући значај правној свести, закључивши: „Закони, исто тако, ако не нађу одјека у нашој свести, остају мртво слово на папиру. Људи се воде само кроз своје идеје; сва је вештина погодити те идеје и добити утицај на њих.“²⁶

Претресајући Платонов поглед на организацију државе, Јовановић примећује како „народ није од природе добар,“ па зато и у демократији „у њему још тињају примитивне страсти, и он је подложен колективним психозама.“ Стога је „заблуда демократије“ што је пренела сву власт на народ, а да је притом оставила „народ без оне моралне дисциплине која је преко потребна сваком вршиоцу власти.“ Пошто пропаст у једној држави долази од моралне кварежи, као свој најважнији циљ „државне установе имале су да одгаје бољи сој људи.“ С тим у вези, мора се имати у виду да „само она држава чији ред живи у души њених грађана, јесте држава у правом смислу речи.“ Ове речи представљају несумњиви израз Јовановићевог уверења да закони ништа не вреде без узорне правне свести. У студији о Платону могу јасно да се издвоје три претпоставке за које је Јовановић држао да осигуравају дуговечност држави и истовремено представљају нужне предуслове за формирање здраве правне свести. Као прво, неопходно је подвргавање државе и њеног позитивног права „моралном закону као једном начелу васељенске важности“. Као друго, потребна је сталност државне организације, јер „код човека добар сој неће се одгајити непрестаним мењањем начина одгоја.“ И најзад, мора да постоји снажно религиозно осећање код појединаца, пошто су „без помоћи вере закони слаби,“ јер док „закон утиче на нашу радњу, вера утиче на наше побуде.“²⁷

Уверење по коме су морал, вера и сталност државних установа неопходни предуслови за формирање здраве правне свести, Јовановић, мање-више, истиче и у другим својим радовима. У једној од својих првих расправа (1904. г), која је посвећена историчару Томасу Карлајлу (Thomas Carlyle), он закључује, како је „Карлајл погодио моралну болест од које је његово доба патило,“ а „основна мана XIX века, мана одакле потичу све остале, састојала се по Карлајлу у томе, што је то био један век без вере у Бога.“ „С вером у Бога,“ закључује Јовановић, „ишчезло је осећање да васељеном владају морални закони, и да наш посао није да трчимо за својом срећом, већ да те законе вршимо.“ Он признаје Карлајлу како „је тачно запазио и то, да је осећање дужности јако ослабило,“ зато што „од француске револуције идеја о праву истиче се исувише, – на штету идеје о дужности.“²⁸ У једном другом свом раду, Јовановић констатује како

---

²⁶ Слободан Јовановић, „Берк“, *Из историје политичких доктрина*, Сабрана дела, т. 9, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990, стр. 169.

²⁷ С. Јовановић, „Платон“, *Из историје политичких доктрина*, стр. 31, 67, 68.

²⁸ Слободан Јовановић, „Тома Карлајл“, *Политичке и правне расправе I-III*, Сабрана дела, т. 2 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990), стр. 664, 670.

„револуционарни покрет самим тим што обуставља друштвену дисциплину, баца људе натраг у примитивност, као рат, тако је и револуција некултурна појава.“²⁹

Јовановић је био уверен да правне установе треба мењати еволутивно, а не револуционарно, јер „само онда кад се ново донесе на старо, добија се нешто чврсто и трајно.“ Уз то је примећивао како „код друштвених уређења која су успела да се утврде, осећа се нешто тајанствено и узвишено“ и управо тај освештани континуитет друштвених и правних усанова ствара такву друштвену климу у којој „појединац не сме заборавити да његова ‘права’ постоје само утолико уколико се даду сложити с правима других чланова заједнице, као што и његова ‘слобода’ постоји само дотле, докле има једне друштвене организације која је чува од приватних насиља.“³⁰

Неколико деценија касније, истражујући природу поратне „државе масе“, Јовановић најпре примећује како је основни проблем савремене државе, била она демократска, фашистичка или комунистичка, како да се „велике масе које је држава обухватила, одрже у вези и јединству“, пошто „држава није само пословна, него и духовна целина.“ И док је демократија „покушавала да заједничку свест произведе путем слободне препирке“, дотле „фашизам и комунизам до опште свести долазе угушивањем личне свести“, па „ради обезбеђења моралног јединства државе уништава се морална самосталност појединца.“ Имајући у виду значај моралне и правне свести за опстанак једне државе, Слободан Јовановић у форми реторског питања закључује: „Да ли скуп моралних несамосталних и стога морално неразвијених појединаца може чинити моралну заједницу у правом смислу речи.“³¹ Истовремено, Јовановић упозорава како се у савременој демократији не сме занемарити значај подизања правне свести појединца, пошто „од просвећености појединца зависи да ли ће установе бити правилно схваћене и примењене или ће се извитоперити.“³²

У једном од својих последњих радова (1952. г), Слободан Јовановић скреће пажњу да је појава тоталитарне државе, која се „ставља изнад права и морала“ постала могућа због тога што се, с једне стране, „тера у крајност са начелом државне суверености“, а с друге стране, због тога што се под утицајем позитивизма „у политици стало као у науци рачунати искључиво са чињеницама“, услед чега се дошло „до поштовања оне силе која ствара свршене чинове.“ Он пророчки опомиње како нам се може „десити да изгубимо веру у општа начела и у духовне вредности“, а када једном узмемо да је све

²⁹ С. Јовановић, „Тен, историк револуције“, *Из историје и књижевности II*, стр. 274.

³⁰ Слободан Јовановић, „Берк“, *Из историје политичких доктрина*, стр. 199.

³¹ С. Јовановић, „Поратна држава“, *Држава*, стр. 504, 508.

³² Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Историја – историја – демократија*, приредио Маринко М. Вучинић (Београд: Catena mundi, 2018), стр. 170.

релативно „ми морамо пре а после постати склони да се миримо са сваким свршеним чином, био он моралан или неморалан.“³³

Управо ове његове речи из расправе *О тоталитаризму* најбоље показује да је Слободан Јовановић до краја живота остао уверен да правна норма, будући да је идеал прописан од државе, може наћи одзив само у оној појединачној свести која је оплемењена моралним и религиозним апсолутним вредностима. Такве појединце Јовановић је пре Другог светског рата највећма налазио међу Енглезима, објашњавајући, пре свега, њиховим моралним одликама добре стране енглеског политичког система. Сви најизразитији представници британске политике, барем онако како су представљени у Јовановићевим историјским портретима, од Берка преко Гледстона (William Gladstone) до лорда Балфура (Arthur Balfour), одликовали су се финим спојем моралности и протестантске побожности.³⁴ У Јовановићевим радовима насталим после 1945. године још снажније долази до изражаја његово уверење да се само на моралу и вери може изградити снажан „културни образац“ једног народа, који у себи укључује и правну свест.³⁵ Једино што је Јовановић имао намеру да коригује у односу на своје предратне радове, то је био његов избор Енглеза и енглеског политичког система као најприближнијих идеалном типу политичког човека и организације власти.³⁶

3. ИЉИНОВО УЧЕЊЕ О ПРАВНОЈ СВЕСТИ

У првом научном раду који је објавио после ступања на дужност наставника Правног факултета Московског универзитет, под насловом „Појмови права и силе“ (*Поняџиџа љрава и силы*), Иљин се заложиио да се правни појмови „методолошки очисте“ од психолошких и социолошких елемената као што су сила, воља, интерес и принуда, те да се дефиниције права и других појмова правне науке које садрже ове, иначе, реалне феномене, уврсте у ред психолошких, а не правних дефиниција. С тим у вези, Иљин објашњава како је „принуда моменат реалног остварења, реалне примене права; она претпоставља да је право прешло у стварност, да се стварно примењује, да

³³ С. Јовановић, „О тоталитаризму“, *Из историје и књижевности II*, стр. 164, 170.

³⁴ С. Јовановић, „Берк“, *Из историје политичких доктрина*, стр. 212; С. Јовановић, Гледстон, *Из историје и књижевности II*, стр. 110-111; С. Јовановић, Артур Балфур, *Политичке и љравне расправе I-III*, стр. 680-681.

³⁵ Слободан Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Историја – љолиџика – демократиџа*, стр. 168

³⁶ У разговору који је Слободан Јовановић водио са Костом Ст. Павловићем у јулу 1944. године, на Павловићево питање – Да ли ћете, после искуства стеченог у Лондону, спремити ново, поновљено издање ‘Енглеског парламентаризма?’ – Јовановић је одговорио: „Мораћу, чим се будем вратио у Београд, да објавим своје рессави.“ С. Јовановић, К. Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиџрациџи – разговори и записи*, стр. 64.

је оно – сила.“ И када се „обавезност норме дефинише као деловање норме на људску вољу,“ правна норма постаје психолошка, а не правна категорија, пошто на „вољу не делује норма, већ представа о норми, доживљај норме.“ Иљин истиче како се „с психолошке тачке гледишта степен обавезности норме мери интензитетом утицаја представе о норми на вољу појединца.“ Насупрот томе, „правна норма обавезује и тамо где на удаљености од сто врсти³⁷ можда нема ни једног човека који би о њој имао икакву представу.“³⁸

У уџбенику у коме је изложио основе опште теорије државе и права (*Общее учение о праву и государстве*),³⁹ Иван Иљин указује на специфична обележја правне норме по којима се она разликује од моралне норме: „Правна норма прописује људима извесно понашање, независно од тога да ли је они сматрају или не сматрају добром, хоће ли или неће да јој се потчине. Ако правна норма нешто наређује или нешто забрањује, та наредба или забрана задржава своје важење и поред тога што се једни са њом слажу, а други не слажу, јер су сви подједнако обавезни да јој се потчине. Она не губи своје важење и своју снагу зато што не зависи од добровољног признања и унутрашњег уверења потчињених.“⁴⁰ Остајући веран тези да правне појмове треба „методолошки очистити“ од психолошких и социолошких феномена, Иљин у уџбенику опште теорије државе и права не помиње правну свест. Борба против психологизама у праву и нормативистичко тумачење проблема важења правне норме, чине гледиште младог доцента Иљина блиским оном гледишту Слободана Јовановића које је било формулисано у *Држави*.

---

³⁷ Врста (*верста*) је стара руска мера за дужину, 1 врста одговара 1,06 километру. Татьяна Григорьевна Аркадьева, Марина Ивановна Васильева, Виктор Павлович Проничева, Татьяна Германовна Шарри, *Словарь русских историзмов*, Москва: Высшая школа, 2005, стр. 24.

³⁸ На крају овог чланка Иљин показује да је питање мешања правних појмова са психолошким и социолошким доживљајем права од посебне важности за примену права, пошто правници-практичари често долазе у „искушење“ да „приликом тумачења правну норму, како то иначе говоре, ‘приближе стварности’, тако да норма прими у себе извесне црте реалности.“ За правника је „неприхватљива тежња догматике да не разликује анализу норме од анализе тумачења, али је још неприхватљивије превиђање нормативног значења правне норме као такве.“ Иван Александрович Иљин, *Понятия права и силы (Опыт методологического анализа)*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы (Москва: Русская книга, 1994), стр. 25, 29, 31, 32, 36; В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 29–30.

³⁹ Монографију *Общее учение о праву и государстве* Иљин је објавио 1915. године, као четврту књигу коауторског уџбеника за гимназије који је носио назив *Основы законоведения: общедоступные очерки И. А. Ильина, В. М. Устинова, И. Б. Новицкого и М. Н. Гернет. И. А. Ильин, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый*, стр. 588.

⁴⁰ Иван Александрович Иљин, *Общее учение о праву и государстве*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы (Москва: Русская книга, 1994), стр. 73–74.

Иљин је, по речима В. А. Томсинова (Владимир Алексеевич Томсинов), долазак бољшевика на власт, 1917. године, „схватио као тачку преокрета, не само у животу Русије, већ и у свом животу.“ „Најужаснија катастрофа у руској историји удахнула је нови живот“ Ивану Иљину, јер од тада он започиње своју посвећеничку потрагу за узроцима краха старе руске државности и „распада свих форми кроз које је некада текао живот руског друштва.“⁴¹ Из предавања које је у фебруару 1918. године одржао у Друштву младих предавача Московског универзитета јасно се види, да Иљин узроке државног слома не тражи у „било чијој личној кривици или партијским грешкама,“ већ у „општим закономмерним недостацима руског духа.“ На почетку предавања Иљин се пита: „Где је то што се стотинама година називало ‘руском државом’? Да ли грађани имају свест о своме јединству? Да ли постоји воља за јединством? Где је заједничка врховна власт? Да ли је дефинисана територија? Где су уставни и други закони? Где војска? Где суд? Где права и обавезе грађана? Ако свега тога нема, да ли се онда може говорити о руској држави? – када се све, баш све, распало у прах, у срам.“ Већ су ова питања неминовно морала да одведу Иљина до закључка да је прва мана руског духа „недостатак иоле снажне и зреле правне свести.“ Имајући то на уму, Иљин се у немирним данима бољшевичке револуције подухватио посла писања монографске студије о правној свести, посвећујући је, како је тих дана у једном чланку написао, „Русији, која мора и која ће бити ослобођена од ропства“.⁴²

Расправу о правној свести Иљин започиње тезом да је „организовање мирног и праведног заједничког живота на земљи основни задатак права и правне свести.“ Уколико се криза у којој се човечанство нашло у годинама Првог светског рата и револуција оцењује из овог угла, онда она показује „пре свега тешку болест савремене правне свести.“ Оздрављење правне свести је предуслов обнове сваког спољашњег поретка, пошто се по Иљиновом уверењу „не може успоставити мир у свету материје, ако се претходно не успостави мир у души, јер је душа неопходни стваралачки орган за уређења света.“⁴³ Он истовремено упозорава да се у „држави револуција не рађа у моменту уличних протеста, већ у моменту када почиње да се у душама губи поверење у власт.“⁴⁴ С тим у вези, Иљин у једном од својих међуратних предавања опомиње како „стварање права не значи смишљање нових закона и сузбијање нереда, већ одгајање истинске, свепрожимајуће и снажне правне свести.“⁴⁵

---

⁴¹ В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 61-62.

⁴² *Истио*, стр. 61, 65.

⁴³ И. А. Иљин, *О сущности правосознания*, стр. 152, 154.

⁴⁴ В. А. Томсинов, *Тема русского правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, стр. 197; И. А. Иљин, *О сущности правосознания*, стр. 374.

⁴⁵ В. А. Томсинов, *Тема русского правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, стр. 204.

Иљин не само да дијагностикује дубоку кризу правне свести савременог човека, већ у релативистичком погледу на право проналази главног узрочника болести: „Човекова свест се невероватно лако и трајно навикава да је право ‘условљено’ временом и местом, интересом и силом, упорношћу воље и слепим случајем. То што је ‘данас’ и ‘овде’ право, то ‘сутра’ и ‘овде’ или ‘сада’ и ‘тамо’ већ није право; забрањено данас, дозвољено је сутра, а може кроз месец да постане обавеза; организовани интерес се претвара у силу и проглашава се ‘праведним’ оно што сутра може да буде свргнуто стицајем околности. Архиве чувају гомиле ‘превазиђених норми’ и целе кодификације, а сналажљива памет, руководећи се тренутним интересом, уме да према потреби протумачи и прилагоди ‘важеће’ право. Садржина права увек је довољно ‘непрецизна’ и ‘условна’, а његово важење увек ‘привремено’ и ‘релативно’. Уверење да је право нешто релативно, како по свом садржају, тако и по својој обавезности, израста неприметно, несвесно и отуда се чврсто и дубоко усађује у душе; то уверење погодује себичном и кратковидом интересу, храни се њиме, али му и служи.“ Криза правне свести је према Иљину захватила све друштвене слојеве, па зато „образовани и необразовани делови народа подједнако не верују у објективну вредност права и не поштују његове заповести; они виде у праву или тегобно ограничење или у најбољем случају погодно средство за одбрану и напад.“ Притом се познавање права искључиво „своди на гомилање набубаних информација из области позитивног права и вештину коришћења тим информацијама, а истовремено ова знања и вештине крију дубоке болести и недостатке, унутрашњу дегенерацију и духовну немоћ.“⁴⁶

Такав релативистички однос према праву само је последица општег вредносног релативизма и субјективизма, који се испољава у виду: „Губљења вере у могућност истинитог знања, у апсолутно добро, у објективну вредност лепоте, у могућност истинитог духовног созерцања, у праведност, у право које је морално, а са свим тим се неизбежно губи и воља за проналажењем истинског начина да се спознају и остваре ове највише вредности. Лични интерес остаје да буде једини руководилац, а живот се неприметно траћи.“⁴⁷ У једном међуратном предавању, Иљин наглашава како је савремена криза правне свести „историјски повезана са процесом секуларизације целокупне духовне културе, са процесом одумирања религиозног духа у њој.“⁴⁸ Иако се свеопшта криза правне свести испољила почетком XX века, Иљин је њене корене налазио у правној свести формираној током XIX века, када је дошло до „невиђеног процвата апстрактне правне науке,“ под чијим утицајем је формирана „нова секуларизирана и антирелигиозна правна свест.“ Суштина ове новоформиране правне свести изражавала се кроз

---

⁴⁶ И. А. Иљин, *О сушности правосознания*, стр. 159-160.

⁴⁷ *Истио*, стр. 156-157.

⁴⁸ В. А. Томсинов, *Тема русског правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, стр. 206.

представе „државе као привидне механичке равнотеже једнаких људских атома, ...подељених имовинским принципом на класе, који се боре један са другим, класа против класа, на живот и смрт ради овладавања земаљским добрима, и стремећи, кроз гушење духовно и економски самосвојних личности, потрошачком благостању слободном од свих неједнакости.“ Та нова правна свест била је, према Иљиновом суду, „слепа по својој суштини, деликтна по форми и немоћна по снази.“⁴⁹

Иако је потребно да људи знају законе своје државе, правна свест се никако не може свести на познавање позитивног права. Здрава правна свест увек полази од природног права, којим као вишим мерилом, које право приближава моралу, проверава исправност позитивног права. Тиме здрава правна свест постаје, заправо, основни извор природног права.⁵⁰ Речју Ивана Иљина: „Што је развијенија, зрелија и дубља природна правна свест, то ће савршеније бити и ‘позитивно право’ и њиме руковођен спољни живот човека; и обратно, мутна, конфузна, неодређена и слаба природна правна свест створиће ‘неодређено’, тј. лоше, погрешно и неправедно позитивно право које не одговара свом прволику.“⁵¹ Притом се правна свест не ограничава само на знање, већ као стварни и стваралачки духовни акт прожима целог човека, а пре свега његову духовно усмерену вољу и осећања, управљајући их ка остварењу правде као циља права. Следствено, исправна правна свест подразумева „како потребу познавања права, тако и потребу његове стварне примене, односно борбе за право.“⁵²

Полазећи од ових обележја, Иљин формулише дефиницију здраве правне свести: „исправна правна свест се може описати као посебан начин живота, којим живи душа која конкретно и стварно поима право у његовој основној идеји и у посебним његовим видовима (институтима).“ Такав „поредак духовног живота,“ по речима Иљина, „свакако је нешто идеално, али не начин да је тај ‘идеал’ неостварив.“ Сваки човек је добио зачетак таквог начина живота, па „од сваког од нас зависи да ли ће спознати тај зачетак, развити га и учврстити.“⁵³

Већ је примећено како је Иљин своје појмовно одређење правне свести формирао под утицајем различитих философских праваца. Он преузима, пре свега, тезе

---

⁴⁹ В. А. Томсинов, *Тема русског правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, стр. 206; С. Г. Рюмин, *Значение духовно-нравственной традиции в творчестве И. А. Ильина и дискурс потребления в контексте культуры*, file:///C:/Users/User/Downloads/znachenie-duhovno-nravstvennoy-traditsii-v-tvorchestve-i-a-ilina-i-diskurs-potrebleniya-v-kontekste-kultur.pdf 14. 12. 2019.

⁵⁰ Екатерина Владимировна Федорова, *Социологический анализ учения о правосознании И. А. Ильина в контексте осмысления духовно-ценностного состояния постсоветской России*, Общество и право, 2014/2, стр. 310.

⁵¹ И. А. Иљин, *О сущности правосознания*, стр. 157.

⁵² *Истио*, стр. 158, 160.

⁵³ *Истио*, стр. 158-159.

својих професора, П. И. Новгородцева (Павел Иванович Новгородцев) „о дубокој кризи савремене правне свести“ и Е. Н. Трубецког (Евгений Николаевич Трубецкой) о природном праву као „покретачкој снази друштвеног развика“. У Иљиновом одређењу правне свести као реалног и стваралачког духовног акта, од кога пресудно зависи квалитет целокупног позитивног права у једној држави, очигледна је рецепција Хегелове идеје „о праву као изразу човековог духа“ (Иљин: „право је неопходна форма духа“), коју је Иљин преосмислио под утицајем, пре свега, индивидуализма Макса Штирнера (право име Johann Kaspar Schmidt) (Иљин: „право је незамисливо и немогуће мимо субјекта права“) и ставова И. Канта (Immanuel Kant) и руских религиозних филозофа, пре свих Владимира Соловјева (Владимир Сергеевич Соловьёв), о етичком и религиозном оправдању права (Иљин: „корени исправне правне свести су повезани са моралношћу и религиозношћу“).⁵⁴

У оквиру своје расправе о правној свести, Иљин наводи и неке од услова који су неопходни за формирање здраве правне свести. Као прво, потребно је да појединац познаје позитивно право своје државе, пошто тек познавањем права и обавеза једно лице постаје истински, а не номинални субјект права. Насупрот томе, „непознавање позитивног права неминовно води ка самовољи моћних и заплашености слабих“. „Лош и опасан је поредак,“ вели даље Иљин, „у коме је народу недоступно знање о праву, било због неписмености или зато што су закони написани на туђем језику или што текст закона није објављен тако да буде доступан народу или је смисао нормe изложен компликовано, замршено и нејасно.“ Притом садржина и номотехнички квалитет закона мора да буду такви да оправдавају „непоколебљиво уверење које је увек својствено развијеној правној свести, према коме право и закон увек имају тачно дефинисани садржај.“⁵⁵

Други неходан услов за формирање здраве правне свести је постојање „живог контакта између правне науке и свести народа.“ Следствено, „правна свест народа може да буде на високом нивоу само тамо где је на висини задатка правна наука.“ Тамо где

⁵⁴ И. А. Иљин, *О сушности правосознания*, стр. 336, 362; Андрей Львович Золкин, *Эволюция философских воззрений И. А. Ильина и проблема методологии теории права*, Вестник Московского университета МВД России, 2015/5, стр. 184; Екатерина Владимировна Федорова, *Социально-нормативная концепция И. А. Ильина и ее место в истории русской социологической мысли конца XIX – начала XX в.*, Теория и практика общественного развития, 2017/8, стр. 26; Лариса Алексеевна Бойко, *Концепция государства И. А. Ильина как опыт спекулятивной методологии русской философии права*, стр. 180, file:///C:/Users/User/Downloads/kontseptsiya-gosudarstva-i-a-ilina-kak-op-t-spekulyativnoy-metodologii-russkoy-filosofii-prava.pdf 12. 12. 2019; В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 40-41; Игорь Иванович Евлампиев, *Иван Ильин и Александр Кожев: русская версия европейского неогегельянства*, Соловьёвские исследования, Выпуск 2(38), 2013, стр. 109-110; Андрей Митић, *Идеја права у филозофско-правној концепцији И. А. Ильина*, Теме XXXV, бр. 3, 2011, стр. 1068-1073.

⁵⁵ И. А. Иљин, *О сушности правосознания*, стр. 160, 161, 163.

је правна наука „испразна и необјективна или још горе необразована и корумпирана, тамо се дегенерише само језгро правне мисли и брзо се губи свако поштовање права,“ јер, опомиње Иљин, „када со обљутави, тешко је било шта очекивати од ‘земље.’“⁵⁶

У теоријској разради правне свести Иљин је направио још један корак, тиме што је дефинисао „три аксиома здраве правне свести,“ којима он придаје својство „основних истина.“⁵⁷

Први аксиом је „закон духовног достојанства“, који Иљин одређује као „осећање сопственог достојанства“ које треба да поседује човек здраве правне свести. Осећање сопственог духовног достојанства је потврда човекове духовне укоренености и као такво оно је јемство да ће појединац „правилно решити спор између духовног призива и инстинкта самоодржања.“ Пошто се „уважавање свог духовног ‘ја’ налази у основи животне борбе за субјективно право“, без осећања личног духовног достојанства „нису замисливи ни борба за право, ни политичка самоуправа, ни национална независност“, Једном речју, „човеку као субјекту права и творцу права неопходно је самопоштовање.“ Иљин упозорава да „само субјект, који зна или, у крајњој линији, осећа своје духовно достојанство може да поштује право и да истовремено ствара такво право које не би било понижавајуће за човека, које не би кварило начин његовог живота и не би служило порочним и смртним страстима.“ Насупрот томе, „грађанин лишен тог осећања политички је неспособан, а народ који није вођен овим осећањем осуђен је на тешка историјска понижења“. Поштовање сопственог духовног достојанства треба да буде својствено сваком појединцу, али и народу као органској духовној заједници, и зато, речју Иљина, „национално самопоштовање треба одгајати у народу лагано и дуго.“⁵⁸

Други аксиом здраве правне свести је „закон аутономије“. Реч је о способности појединца и народа да „самостално себе усмери и самостално собом руководи, да има снагу да усмерава живот као добрим циљевима“. Иљин указује да човеку, као „духовном бићу, приличи да самостално увиђа и зна шта је добро а шта зло, где се

---

⁵⁶ *Истио*, стр. 168. У својој студији о Иљину, В. А. Томсинов наводи детаље разговора које је 1912. године Иљин водио са тадашњим деканом Правног факултета Московског универзитета, професором П. В. Гидуљановим. Овај разговор, кога се Иљин касније често сећао, оставио је на њега, по свему судећи, снажан утисак. Декан је младог доцента убеђивао како треба „поједноставити предавање, не треба га компликовати непотребном дубином и детаљизацијом,“ осим тога, потребно је „пропуштати студенте кроз универзитет, неотезавати им...“ У писмо које 1915. године упутио својој рођаци Л. Ј. Гуревич, Иљин је следећим речима оценио моралну климу на московском Правном факултету, који притом током Првог светског рата није прекидао рад, као ни цео московски Универзитет: „Шта би ти радила на мом месту, у царству лукративности које се назива Правни факултет Московског универзитета...“ В. А. Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, стр. 35, 55.

⁵⁷ И. А. Иљин, *О сущности правосознания*, стр. 309.

⁵⁸ *Истио*, стр. 310-311, 314-315, 320.

завршава право, а где почиње обавеза, да самостално тражи и проналази, проналази и одлучује, одлучује и поступа сагласно својој одлуци и, извршивши радњу, отворено призна да је радњу извршио свесно и намерно, следећи своје убеђење и преузимајући на себе сву одговорност за учињено“. Стога појединац, закључује Иљин, не сме да буде „објект власти и проста психо-физичка индивидуа, већ духовно биће, коме је аутономија потребна као ваздух“, пошто „бити грађанин, у истинском смислу те речи, значи водити аутономни духовни живот, имати аутономну правну свест и самостално градити свој живот и живот своје државе“. Иљин истиче да закон духовне аутономије претпоставља таквог грађанина који „има сопствена уверења у политици: он мора да разуме суштину државе и власти, он мора да разуме духовну природу и сврху политике, и, најважније, он мора да има свесну и зrelu вољу за остварење објективног циља права и државе.“ Притом, аутономни духовни живот стоји у непосредној вези са осећањем сопственог духовног достојанства, као првим аксиомом здраве правне свести, јер је „истинита аутономија доступна само оном ко се духовно самопотврдио и у себи учврстио духовно достојанство.“ Стога, Иљин упозорава да „ослободити се, не значи разуздати се, већ научити се слободном прихватању права и обавеза“. У основи „спољашњег самоопредељења човека мора да се налази духовна зрелост“, стога „роб уистину може бити ослобођен изнутра, а не споља.“ Следствено, „духовна аутономија је услов здраве правне свести и само таква правна свест је способна да носи терет спољне слободе“. Иљин скреће пажњу на то да „државна власт треба да васпитава народ да води самостални живот,“ пошто „изградити државу, значи створити у народу способност за духовну аутономију“. Да би одговорила том задатку државна власт мора да „овлада самосталном правном свешћу“, која је „духовно компетентна да ствара право и поредак“.⁵⁹

Као трећи аксиом здраве правне свести, Иљин означава „узајамно духовно поштовање људи“, јер „правни односи почивају на узајамном духовном признању људи“. Ступајући у правне односе субјекти признају своје духовно достојанство и духовно достојанство другог субјекта, као и обострану аутономију да изјавама воља стварају право. Притом је први аксиом – осећање сопственог духовног достојанства, органски повезан са трећим аксиомом здраве правне свести – узајамним духовним поштовањем људи. Јер, „да би човека поштовали, он најпре треба да поштује сам себе“, „ко не уме да поштује себе, неће умети ни да поштује друге“. Пошто се узајамно поштовање заснива на узајамном поверењу грађана, „онај који очекује поверење од другог, мора сам да верује себи“. Следствено, „онај који не верује ни својој одлуци, ни својим речима, тај почиње да изазива неповерење код других, а пошто о другима суди полазећи од себе, почиње да губи поверење у друге“. „Без узајамног поверења“, даље објашњава Иљин,

---

⁵⁹ *Исто*, стр. 336, 337-338, 339-341, 344-346.

„није могућа морална веза међу људима, а правни односи неминовно се дегенеришу, па се свака лаж и кривица, свака обмана и сплетка, свако вероломство и издаја, показују као апсолутно штетни и чак погибелни у животу људи“. Лаж, закључује Иљин, „уништава јединство људи, њихову комуникацију, њихову солидарност и њихову организацију“. Здрава правна свест може постојати само у оној држави у којој постоји, не само поштовање и поверење међу грађанима, већ и поштовање и поверење државне власти према сваком грађанину, у коме држава, Иљиновом речју, мора да препозна „аутономни духовни центар – правно способног субјекта“. „Нормално је да власт,“ додаје Иљин, „препозна у својим грађанима достојне и пожељне сараднике у послу државне изградње.“ С друге стране, „поверење у власт представља духовну снагу која власт претвара у стварни орган народа и у исто време даје народу стварно вољно јединство.“⁶⁰

4. СРПСКА ПРАВНА СВЕСТ ИЗМЕЂУ ХАТАРА, СЕВАПА И ИНАТА

Своја запажања о правној свести Срба Слободан Јовановић није изложио у оквиру једне студије, већ се она налазе расута по бројним његовим делима, највећма на страницама вишетомне капиталне студије о правној историји Србије XIX века, као и у историјским портретима појединих српских политичких вођа. Тек је у изгнанству Слободан Јовановић, у својој осамдесетосмој години живота, дао један синтетички осврт на српски национални карактер и на нововековну историју српске државне идеје, у расправи под називом *Један њрилої за њроучавање срїскої националної каракїтера*.⁶¹

Правећи на основу огромног знања и животног искуства, а под снажним утиском комунистичке диктатуре и слома српске државне идеје, својеврсни биланс српске карактерологије, Јовановић посебно издваја проблем непостојања националног „културног обрасца“ који би сублимисао све гране духовног живота српског народа, а то су „не само његова наука, него исто тако и његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве...“ Мада неопходан као допуна националном и политичком обрасцу, „наша интелигенција није пресадила никоји стран културни образац, нити је из културних елемената нашег народног живота израдила један оригинални образац.“ Због непостојање националног културног обрасца, међу нашим писцима није било правих моралиста, а због свега тога, закључује Јовановић, „ослабило је и неговање нашег унутрашњег живота.“

⁶⁰ *Истїо*, стр. 363, 369-370, 372-373, 374-376.

⁶¹ С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Истїорија – њо-лиїїка – демократиїја*, стр. 145-187.

Појединац се сав исцрпљивао у друштвеној акцији и обавезама према колективитетима, породици, нацији и држави, а дужности према својој личности је занемаривао и оне ће остати „без његових властитих напора непотпуно развијене.“ Када је у југословенској држави српски политички и национални образац запао у кризу, одмах су се показале све лоше последице непостојања националног културног обрасца. Речју С. Јовановића, „у несташици националних и политичких идеала сваки има да гледа само свога посла,“ а са таквим приватним егоизмом у југословенској Краљевини „јавна свест стала је да слаби, и знаци кварежи нарави стали да се јављају.“⁶²

Јовановић је српско „занемаривање културног обрасца“ објашњавао тиме што је „услед просветитељског рационализма, па онда услед великог угледа позитивних наука, утицај религије ослабио, па с њиме ослабило и неговање нашег унутрашњег живота“. Као што је у снажној вери видео неопходни темељ за формирање националног „културног обрасца“, Јовановић је и слабост политичког морала краља Милана Обреновића објашњавао тиме што „имао је много интелектуалног цинизма, није веровао у Бога, држао је да су сви људи рђави, и да је живот борба у којој побеђује онај који је лукавији и немилосрднији.“⁶³ О значају који је Слободан Јовановић придавао вери, као извору не само моралне, већ и социјалне снаге једног народа, најупечатљивије сведочи један детаљ који је прибележио Драгољуб Јовановић: „Једном сам запитао г. Слободана Јовановића: ‘Шта је највеће?’ После великог животног, још већег научног, књижевног и уметничког искуства, шта је он нашао да доминира целим људским животом? ‘Вера’, рекао је он.“⁶⁴

Иако није имао дилема да се без једног културног, односно моралног националног обрасца није могла изградити узорна правна свест, Јовановић је непрестано указивао на негативно историјско наслеђе као препреку формирању здраве правне свести. Истичући како Енглези потпуно одвајају своју јавну личност од приватне, па су зато у вршењу јавне службе „безлични“ и „неумитни готово до бездушности,“ Јовановић закључује: „Не знају ни за севап (милосрђе) ни за хатар (саосећање). Душе ваља, не знају ни за инат (пркос). Те три турске речи, говорио је историчар Љубомир Ковачевић, извитопериле су цео наш јавни живот.“⁶⁵

Управо такве негативне историјске околности формирале су једну црту у националном карактеру Срба, која је, према Јовановићевом суду, представљала озбиљну

---

⁶² *Истио*, стр. 168, 170, 173-174.

⁶³ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Сабрана дела, т. 4 (Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990), стр. 172.

⁶⁴ *Савременици о Слободану Јовановићу*, стр. 241.

⁶⁵ *Истио*, стр. 183; Марко Павловић, „О правној свести код Срба“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-3, 1996, стр. 453.

сметњу развитку здраве правне свести. Ту менталитетну одлику Јовановић је означио речју „фамилијарна солидарност,“ а њен настанак је довео у везу са обновом крвно-сродничке организације друштва после пропасти српске средњовековне државе. Услед таквог друштвеног развитка Срби су дуго времена, све до обнове државе у XIX веку, „живели у малим крвним и локалним заједницама, у којима су се људи између себе знали и својакали, и у којима се стога и друштвена дисциплина одржавала с доста личних обзира.“ Људи са таквим навикама тешко су се навикли да у обновљеној националној држави личне обзире подреде „захтевима једнообразности и реда.“ Јовановић скреће пажњу да су идеју законитости у ослобођену Србију донели прекосавски Срби, јер се Србијанци „још задуго нису могли у јавним пословима ослободити пристрасности према рођацима и пријатељима.“ Управо због снажног утицаја фамилијарне солидарности, „у почетку стварања политичких странака, странке су личиле на неку врсту духовног сродства као кумство или побратимство.“ Имајући у виду негативан утицај патријархалне „фамилијарне солидарности“, Јовановић закључује да иако „у Динараца, чији тип преовлађује међу Србима, постоји јако осећање правде,“ ипак „то осећање није исто што осећање законитости.“⁶⁶

На формирање здраве правне свести негативно је утицао и снажан индивидуализам код Срба, поглавито Динараца, што је Јовановић објашњавао тиме да „смо ми још млад народ с кратким искуством живота, који још није научио да цени вредност самодисциплине.“ Због таквог индивидуализма Срби су се искључиво занимали за јавни рад у служби националног и политичког обрасца, а не за дуготрајну посвећеност изградњи културног обрасца. Национални ангажман ван очију јавности није био нарочито пожељан, пошто је наш индивидуализам „трошио сву снагу у спољашњој, друштвеној акцији, и тражио једино у јавним признањима потврду своје верности.“⁶⁷ Јовановић сведочи како између два рата на београдском Универзитету „превелики индивидуализам наших интелектуалаца отежавао им је заједнички рад.“ Када је у питању међуратна српска политика, „страначка дисциплина обуздавала је индивидуализам донекле, али у међустраничкој борби наша плаховитост и искључивост избијала је на видело.“ Управо у претераном индивидуализму, Јовановић тражи разлог за српску „склоност ка једностраним и претераним одлукама.“ Пишући под утицајем личног искуства у раду са српским политичарима у емиграцији, који су показали, за разлику од Хрвата, да у националним и државним стварима „мењају мишљење од данас до сутра,“⁶⁸ Јовановић у *Једном прилогу за проучавање српског националног карактера*

⁶⁶ С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Историја – њолићика – демократија*, стр. 177; М. Павловић, *О њравној свесџи код Срба*, стр. 448-449.

⁶⁷ С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Историја – њолићика – демократија*, стр. 174

⁶⁸ С. Јовановић, „К. Ст. Павловић“, *Слободан Јовановић у емиграцији – разјовори и зайиси*, стр. 72.

закључује како ће у послератној Југославији, али и уопште, успети оне националне „групе које буду имале више националне дисциплине и које буду стајале на вишем степену културе.“⁶⁹

Под утицајем неповољних историјских прилика Срби су по Јовановићу стекли „хајдучку тврдоћу душе“, а са њом у националном карактеру и извесне анархичне црте, које су заједно са деструктивним индивидуализмом негативно утицала на формирање здраве правне свести. Анализирајући унутрашњу политику кнеза Милоша, Јовановић наглашава како „из борбе са Турцима, народ је наш изашао прекаљен у мукама и опасностима, надахнут крвничком мржњом на све што би му изгледало неправда,“ зато „такав није се могао сам од себе, без икаква отпора, приволети на ред и стегу једне уређене државе.“ Борбу са недржавотворним навикама сопственог народа повео је и успешно извојевао сам кнез Милош, борећи се, пре свега, са масовном хајдучијом. Управо у вези са хајдучијом Јовановић примећује, како и поред оправданог народног незадовољства Милошевом управом, стоји да „одметање од власти, крађе и убиства, јесу врло примитивна средства народног отпора,“ која су притом „могућна само код оног народа код кога се државна идеја и правна свест налазе још на ниском нивоу.“⁷⁰ Такве анархичне менталитетне црте својствене српском сељаку, Јовановић проналази у поступцима главног Милошевог противника, Томе Вучића Перишића, „који се једнако тера по суду и ропће против власти, и коме је вечито неко други крив.“⁷¹ Јовановић је исте анархичне и демагошке склоности налазио и код радикалског трибуна из осамдесетих година XIX века, Ранка Тајсића, који је вечито подбуњивао народ против власти, полазећи од две идеје: „прво, да власт не треба поштовати, јер смо сви једнаки, и друго, да је најбоља она власт која нас најмање стаје, која најмање на име пореза узима.“⁷² Јовановић додуше признаје да је за овакав однос србијанског сељака према држави, кривица добрим делом лежала на властима, пошто је о чиновништву сељак „поглавито судио по полицији, с којом је он имао највише посла; наша полиција била је брутална, и због њеног зулума сељак се разгневио на све чиновнике без разлике.“ Тик уз рђаву полицију, стајао је „суд далек и спор.“⁷³ У односу србијанског сељаштва према држави и чиновништво било је и неког примитивног егалитаризма, јер су се сви политички захтеви сељака могли

---

⁶⁹ С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера“, *Историја – њолиџика – демократија*, стр. 176.

⁷⁰ Слободан Јовановић, „Кнез Милош“, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела, т. 11, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991, стр. 48.

⁷¹ С. Јовановић, „Тома Вучић Перишић“, *Историја – њолиџика – демократија*, стр. 76.

⁷² *Истџо*, стр. 75.

⁷³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, стр. 219.

свести на један: „кад сељак живи о хлебу и сиру, нека тако живи и чиновник.“ То је, закључује Јовановић, „правда, – правда онако како је схватају примитивни људи.“⁷⁴

5. ИЉИН О „НЕДОСТАЦИМА РУСКОГ ДУХА“

Уверен да после бољшевичке револуције „не треба у материјалним основама живота, ни у економији, ни у техници тражити праузроке наше пропасти, већ у духовним узроцима,“ Иљин је, за разлику од Јовановића, своја запажања о правној свести руског народа систематизовао у неколико чланака, који су углавном настали на основу Иљинових предавања.⁷⁵ У предавању које је 1918. године одржао младим наставницима Московског универзитета, Иљин је означио четири „закономерна недостатка руског духа.“

Као први недостатак он је навео „одсуство иоле снажне и зреле правне свести.“ Овај недостатак се испољавао у томе што Руси не схватају да право „има објективни садржај, не препознају његов објективни значај, не прихватају га, не поштују га, не сматрају да су обавезни да га се добровољно придржавају; они своје поступке не мотивишу правом, држе га се само из страха или користи; не знају да њиме живе, нити да га стварају, ни да се боре за њега.“⁷⁶

Као други недостатак руског духа Иљин је означио то што Руси „не схватају суштину државе и не знају да је изграде.“ Иљин примећује како Руси нису могли да „разликују државу од државне власти, а власт од лица које је овлашћено да власт врши; они су се навикли да у својој држави живе као болесни који су примљени у болницу.“ Иљин је, по речима В. А. Томсинова, истицао како Руси нису схватили да су „они руска држава,“ те стога и нису осећали „да су укључени у своју државу.“ Зато су се бојали од државне власти када је била моћна, али нису умели да је поштују и снаже када је била слаба, као што нису знали да јој верују, али су умели да је „критикују, нападају, да јој не верују, и ако је потребно да је митом поткупљују.“⁷⁷

Трећи недостатак руског духа који је Иљин жигосао у свом предавању од 1918. године састојао се у „несхватању суштине демократије и наопаком односу према народу.“ Према његовим речима „Руси су схватили демократију као систем угађања масама;

---

⁷⁴ *Исџо*, стр. 218.

⁷⁵ Владимир Алексеевич Томсинов, *Россия и русская нация в творчестве И.А. Ильина*, Выступление на международной научной конференции «Национальный вопрос в творческом наследии Ивана Ильина. Смысл и цель общенациональной и этнокультурной политики», посвященной 60-летию со дня смерти русского мыслителя, Москва: Институт наследия, 2015, стр. 54.

⁷⁶ *Исџо*, стр. 52.

⁷⁷ *Исџо*.

као систем заснован на ласкању и повлађивању; као систем споразумног безвлашћа; као дебатни турнир странака које купују непросвећену масу лажним и антидржавним обећањима.“ Због таквог наопаког схватања демократије, она се, закључује Иљин, „претворила код нас у систем поткупљивања, у коме су револуционарне демократе поткупиле народ обећањима и маса је пошла за оним ко је више обећао или дао.“⁷⁸

Четврти недостатак руског духа, по Иљину се испољавао у виду „недостатка истинског патриотизма.“ Притом он објашњава да „волети отаџбину значи волети њен дух, не само душу народа, његов национални карактер, већ духовност његовог националног карактера и национални карактер њеног духа.“ Иљин закључује како се „љубав према отаџбини налази у основи снажне правне свести, и здраве државности, и исправне демократије.“⁷⁹

У пролеће 1922. године, неколико месеци пре протеривања из Русије, Иљин је одржао предавање на заседању московског Удружења правника, под називом „Основни задаци правне науке у Русији,“ који је исте године био публикован у часопису бело-гардејске емиграције *Русская мысль* (Руска мисао). Иљин је у предавању, по речима В. А. Томсинова, позвао сваког руског правног стручњака који живи у Русији „у епохи великог правног и државног растројства,“ да „покуша да утврди ‘органско-узрочну’ и истовремено ‘духовно-симболичку’ везу између сопствене правне свести и свега оног што се догодило у Русији.“ И у овом предавању Иљин је покушао да маркира извесне „болести и мане руске националне правне свести.“ Започео је са „слабим, недостатним осећајем сопственог духовног достојанства“, с којим је повезао одсуство способности „за унутрашњу духовно-вољну самодисциплину и за спољашње друштвено-политичко самоуправљање.“ Други недостатак руске правне свести огледао се у недовољном међусобном поштовању и поверењу између самих грађана, између класа и, најзад, између грађана и власти. Уместо тога „владали су системи узајамног сумњичења, искључивости, непријатељства, презира – системи који су заситили историјске прилике прикривеним грађанским ратом.“ Пошто је власт вековима држала у покорности појединце, они се нису осећали, као и читаве друштвене групе, „утканим у ткиво отаџбине до поистовећивања са њом.“ Као један од недостатака руске правне свести Иљин је означио „искварену представу о власништву и предузетништву.“ Народна правна свест Руса „не вреднује у власништву отелотворење породичног континуитета, ни стваралаштво, ни квалитет, ни *fidem*,⁸⁰ ни *justum titulum*,⁸¹ већ количину, величину, власт, углед и могућност разуздавања својих страсти; и зато ће он (Рус) скоро увек да

---

⁷⁸ *Истио*, стр. 52-53.

⁷⁹ *Истио*, стр. 53.

⁸⁰ Поверење.

⁸¹ Правни основ за стицање права својине.

преда и *fides*, и *titulus*, и купопродајни уговор, чак и *tempus*,⁸² за *nudum corpus*⁸³ заузетог добра.“ Такав поглед на власништво, где се, речју Иљина, „више ценио *detentio*⁸⁴ него *proprietates*,“⁸⁵ нашао је своје оправдање у руским народним изрекама, „оно што је отето то је свето“ и „када умреш ништа са собом не носиш.“⁸⁶

Мора се имати у виду да је ове јетке оцене националне правне свести Руса изрекао човек који је истовремено учио, да „прихватити отаџбину, право, државу и власт с љубављу, поштовањем, поверењем, вољом и мишљу, представља саму суштину исправне правне свести и државног национално-духовног процвата.“⁸⁷

6. ЗАКЉУЧАК

Иако феномен правне свести тангира читав низ проблема опште теорије државе и права, Слободан Јовановић у делу у коме је изложио своју правну теорију државе, и Иван Иљин у првим својим радовима из теорије и философије права, углавном избегавају да подробније расправљају о овом феномену. Младог професора Јовановића и доцента Иљина повезује истоветна тежња да из правних појмова уклоне све елементе „позајмљене“ из психологије и социологије, а правна свест је била, управо, такав један мешовити, истовремено нормативни и психо-социолошки феномен.

Јовановићеве студије, и то углавном оне доцније, из историје философије, права и политике показују, међутим, да његова оцена нормативног значаја правне свести далеко превазилази штуре закључке из његовог најзначајнијег правнотеоријског дела - *Државе*. Описујући у студији о Берку еволуцију енглеског парламентаризма, Јовановић даје правној свести највећи могући значај, условљавајући њеним квалитетом ефикасност закона: „Закони, исто тако, ако не нађу одјека у нашој свести, остају мртво слово на папиру. Људи се воде само кроз своје идеје; сва је вештина погодити те идеје и добити утицај на њих.“ Ипак, такав утисак о значају правне свести морао би се код Јовановића релативизовати његовим антрополошким песимизмом, који га је духовно сродно са конзервативним европским мислиоцима, какав је, пре свега, био Берк. С друге стране, баш због уверења да технички напредак не доноси сам по себи морално усавршавање човека, Јовановић је био убеђен, као и Платон, како први

---

⁸² Иљин израз *tempus* употребљава да означи услов непходан за стицање права својине.

⁸³ Ствар, односно имовина над којом постоји само гола физичка власт и која се не може заштити правним средствима.

⁸⁴ Притежање као гола физичка власт на ствари.

⁸⁵ Право својине.

⁸⁶ В. А. Томсинов, *Россия и русская нация в творчестве И. А. Ильина*, стр. 199-203.

⁸⁷ *Исто*, стр. 204.

задатак државе треба да буде брига о подизању културног и моралног нивоа народа, а код таквог уверења ни значај правне свести није могао бити занемарљив. Следствено, у низу Јовановићевих расправа, почев од оне о Платону, може јасно да се уочи његов неподељени став да су морал, вера и сталност државних установа неопходни предуслови за осигурање трајности државе и формирање здраве правне свести.

Иљин је истраживањем класичне немачке идеалистичке философије, а нарочито Хегелове философије права, стекао теоријску претпоставку да на другачији начин вреднује садржину и улогу правне свести, него што је то могао чинити у оквирима чистог нормативизма. Ипак, кључни утицај на Иљина да дође до закључка о пресудној важности правне свести за функционисање једног правног поретка, извршила је бољшевичка револуција. Тада се лично уверио да се у „држави револуција не рађа у моменту уличних протеста, већ у моменту када почиње да се у душама губи поверење у власт.“ У даним слома руске државне идеје, Иљин ће у студији *О суштини правне свести* формулисати своје, по много чему, оригинално учење о овом феномену. Према његовом суду, здрава правна свест увек мора да полази од природног права, те да њиме проверава ваљаност позитивног права. Притом, постојање здраве правне свести подразумева „како потребу познавања права, тако и потребу његове стварне примене, односно борбе за право.“ Минимални предуслови за формирање здраве правне свести јесу номотехнички добро написани и људима разумљиви и доступни закони, као и живи контакт између народа и професионално и морално здраве правне науке. Иљин дефинише и три „аксиома здраве правне свести:“ закон духовног достојанства, закон аутономије и узајамно духовно поштовање људи.

Иљин и Јовановић у кризи апсолутних моралних и религиозних вредности и истина налазе основни узрок кризе савремене правне свести. С тим у вези, за Јовановића сви државни и политички проблеми Срба у XX веку потичу од тога што нису радили на изградњи националног „културног обрасца,“ чији је саставни део право, односно правна свест. Ипак, главне кривце ниског нивоа нововековне српске српске правне свести Јовановић проналази у негативном историјском наслеђу и у извесним, у оквиру њега формираним, колективним менталитетним цртама. У најкраћем, сви се они могу свести на турско наслеђе, снажну фамилијарну солидарност, деструктивни индивидуализам и примитивни анархизам и егалитаризам. Иљин у бројним својим радовима покушава да сачини један биланс „недостатка руског духа.“ Они се по њему, пре свега, изражавају у виду одсуства снажне и зреле правне свести, непостојања свести да државу чине њени грађани и уопште неразумевања суштине државе, наопако схватање демократије, као и извитоперени поглед на власништво и имовину. Једно је сигурно, у „закономерним недостацима“ руске и српске правне свести свакако се крију неки од разлога за избијање комунистичких револуција у руској Царевини и југословенској Краљевини.

ЛИТЕРАТУРА

Татьяна Григорьевна Аркадьева, Марина Ивановна Васильева, Виктор Павлович Проничева, Татьяна Германовна Шарри, *Словарь русских историзмов*, Москва: Высшая школа, 2005.

Данило Н. Баста, „Слободан Јовановић и Ханс Келзен“, *Анали Правној факултету у Београду*, 1–4, 2001.

Лариса Алексеевна Бойко, *Концепция государства И. А. Ильина как опыт спекулятивной методологии русской философии права*, file:///C:/Users/User/Downloads/kontsepsiya-gosudarstva-i-a-ilina-kak-or-t-spekulyativnoy-metodologii-russkoj-filosofii-prava.pdf

Владимир Димитријевић, *Између Чеке и Гесџајао: Иван Ильин и Васкрс Русије*, Београд: Catena mundi, 2014.

Игорь Иванович Евлампиев, *Иван Ильин и Александр Кожев: русская версия европейского неогегельянства*, Соловьёвские исследования, Выпуск 2(38), 2013.

Андрей Львович Золкин, *Эволюция философских воззрений И. А. Ильина и проблема методологии теории права*, Вестник Московского университета МВД России, 2015/5.

Иван Александрович Ильин, *О сущности правосознания*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы, Москва: Русская книга, 1994.

Иван Александрович Ильин, *Понятия права и силы (Опыт методологического анализа)*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы, Москва: Русская книга, 1994.

Иван Александрович Ильин, *Общее учение о праве и государстве*, Собрание сочинений в десяти томах, Том четвертый, Сост. и коммент. Ю. Т. Лисицы, Москва: Русская книга, 1994.

Иван Александрович Ильин, *Путь духовного обновления*, Москва: Институт русской цивилизации, 2011.

Иван Александрович Ильин, *Наши задачи: статьи, кн. 1 и 2*, Собрание сочинений, Т. 2, Москва: Русская книга, 1993.

Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе I–III*, Сабрана дела, т. 2, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990.

Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина*, Сабрана дела, т. 9, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990.

Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића I*, Сабрана дела, т. 4, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990.

Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности I*, Сабрана дела, т. 11, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991.

Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности II*, Сабрана дела, т. 12, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1991.

Слободан Јовановић, *Држава*, Сабрана дела, т. 8, Београд: БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, 1990.

Слободан Јовановић, *Историја – политика – демократија*, приредио Маринко М. Вучинић, Београд: Catena mundi, 2018.

Слободан Јовановић, Коста Ст. Павловић, *Слободан Јовановић у емиграцији – разговори и записи*, Београд: Службени лист СРЈ, Досије, 1993.

Савременици о Слободану Јовановићу, приредили Јовица Тркуља и Маринко Вучинић, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2009,

Уриј Трофимович Лисица, *Жизнь и деятельность И. А. Ильина в эмиграции*, <https://cyberleninka.ru/article/n/zhizn-i-deyatelnost-i-a-ilina-v-emigratsii>

Ханс Келзен, *О границама између правне и социолошке мисли; Ојшћиа теорија права и државе*, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2010.

Борис Милосављевић, „Политика и морал у теорији државе Слободана Јовановића“, *Анали Правној факултету у Београду*, год, LIX, 1/2011.

Борис Милосављевић, *Свети и време Слободана Јовановића: (1869-1958): њоводом 150 година од рођења*, Београд: САНУ, 2019.

Андреј Митић, *Идеја права у филозофско-правној концепцији И. А. Иљина*, *Теме* XXXV, бр. 3, 2011.

С. Г. Рјумин, *Значение духовно-нравственной традиции в творчестве И. А. Ильина и дискурс потребления в контексте культуры*, file:///C:/Users/User/Downloads/znachenie-duhovno-nravstvennoy-traditsii-v-tvorchestve-i-a-ilina-i-diskurs-potrebleniya-v-kontekste-kultur.pdf

Марко Павловић, „О правној свести код Срба“, *Архив за правне и друштвене науке*, бр. 1-3, 1996.

Владимир Алексеевич Томсинов, *Мыслитель с поющим сердцем*, Москва: Зерцало, 2012.

Владимир Алексеевич Томсинов, *Россия и русская нация в творчестве И.А. Ильина*, Выступление на международной научной конференции «Национальный вопрос в творческом наследии Ивана Ильина. Смысл и цель общенациональной и этнокультурной политики», посвященной 60-летию со дня смерти русского мыслителя, Москва: Институт наследия, 2015.

Владимир Алексеевич Томсинов, *Тема русского правосознания в творчестве Ивана Александровича Ильина*, *Правоведение*, 2010/6.

Екатерина Владимировна Федорова, *Социологический анализ учения о правосознании И.А. Ильина в контексте осмысления духовно-ценностного состояния постсоветской России*, *Общество и право*, 2014/2.

Екатерина Владимировна Федорова, *Социально-нормативная концепция И. А. Ильина и ее место в истории русской социологической мысли конца XIX – начала XX в.*, *Теория и практика общественного развития*, 2017/8.

Коста Чавошки, „Макијавелијев антрополошки песимизам“, *Анали Правној факултету у Београду*, год. XLI, 1-4/2001.

Zoran Čvorović

THE PHENOMENON OF LEGAL AWARENESS IN THE WORKS SLOBODAN JOVANOVIĆ AND IVAN ILYIN

S u m m a r y

Studies by Slobodan Jovanović in the history of philosophy, law, and politics show that his assessment of the normative significance of legal awareness goes far beyond the strict conclusions of his most important work in the field of legal theory, *the State*. Describing the evolution of English parliamentarism, Jovanovic gives the greatest importance to legal awareness, linking the effectiveness of the legal norm with the quality of legal awareness: “Laws, too, if they do not echo in our consciousness, remain a dead letter on paper”. In the series of Jovanović’s works, beginning with the study of Plato, there is a clear conviction that

the morality, faith and permanence of state institutions are necessary preconditions for the formation of sound legal awareness.

During the Bolshevik Revolution Ivan Ilyin will in his study *On the essence of legal awareness* formulate, in many ways, an original teaching on this phenomenon. According to Ilyin, a healthy legal awareness must always begin with the natural law and thus to verify the validity of positive law. Healthy legal awareness means “both the need to know the law and the need to actually apply it, that is, to fight for the law”.

In the crisis of absolute moral and religious values and truths, Jovanović and Ilyin find the main cause of the crisis of contemporary legal awareness. For the low level of Serbian legal awareness in the modern era, Jovanović incriminates the negative historical heritage and certain characteristics of the collective mentality that have been created due to such heritage. In short, they are: Turkish heritage, strong familial solidarity, destructive individualism, and primitive anarchism and egalitarianism. In many of his works, Ilyin tries to make a balance of „the shortcomings of the Russian spirit“. These are, in the first place, the absence of a strong and mature legal awareness, the lack of awareness that the state is made up of its citizens, and a general lack of understanding of the essence of the state, a wrong understanding of democracy, as well as a distorted view of ownership and property.

Keywords: legal awareness, Slobodan Jovanovic, Ivan Ilyin, history of law, theory of law